

Цветан Тодоров

**ТОТАЛИТАРНИЯТ ОПИТ
ЧОВЕШКИЯТ ОТПЕЧАТЪК I**

София, 2015

Преводът е направен по изданието:

Tzvetan Todorov

L'expérience totalitaire

(La signature humaine 1)

Editions du Seuil

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Éditions du Seuil, 2009

© Зорница Павлова, превод, 2015

© Стоян Атанасов, предговор, 2015

© Издателство „Изток-Запад“, 2015

ISBN 978-619-152-637-6

ЦВЕТАН
ТОДОРОВ

ТОТАЛИТАРНИЯТ
ОПИТ

Превод от френски
Зорница Павлова
Редактор
Стоян Атанасов

Съдържание

Човечност в условията на тоталитаризъм	7
<i>Стоян Атанасов</i>	

Въведение	25
------------------------	-----------

Пътища

Жермен Тийон.....	67
Примо Леви	101
Реймон Арон.....	107
Якобсон и Бахтин.....	135

Истории

Художници и диктатори	173
Спасяването на българските евреи	213
Сталин отблизо.....	247
Границите на правосъдието	269
Паметта като лек срещу злото.....	285
Бележки	309

Човечност в условията на тоталитаризъм

Етюдите, включени в настоящия том, не са замислени като самостоятелна книга. Писани са през годините 1990–2010 и първоначално са предназначени за специализирани сборници и периодика. Впоследствие Тодоров ги обединява в книгата си *Човешкият отпечатък* (2009)^А. По-късно тя има ново издание в джобен формат и в два тома. Първият, който сега предлагаме в превод на български, е озаглавен *Тоталитарният опит*^В. Единствената разлика между българското и френското издание бе предложена от самия Тодоров, който замени предговора си към френското издание с една по-пространна студия, написана като Въведение към испанския превод на *Тоталитарният опит*. Въведението, озаглавено „Тоталитарният опит“, възпроизвежда заглавието на книгата и се явява нейна идейна рамка. Имаме всички основания да го възприемаме като своеобразна увертюра към основните теми, разгърнати впоследствие като отделни етюди върху явления и събития, свързани с комунизма и фашизма – двете основни форми на тоталитарен режим, белязали дълбоко историята на XX век. Разбира се, Въведението има и своето самостоя-

---

^А Tzvetan Todorov, *La signature humaine*, essais 1983–2008, Paris, Editions du Seuil, 2009, 475 pages.

^В Tzvetan Todorov, *L'expérience totalitaire (La signature humaine 1)*, Paris, Editions du Seuil, collection „Points“. Вторият том (*Сами заедно*) се подготвя за публикуване на български от изд. „Изток-Запад“.

телно значение на аналитичен синтез, полагащ тоталитаризма в по-широкия контекст на историята на социалните идеи.

Като изследователски проблем тоталитаризмът навлиза постепенно в съзнанието на Тодоров: първоначално епизодично и някак си приглушено, впоследствие – по-видимо. С падането на Берлинската стена отпадат и последните задръжки на Тодоров да пише за комунистическия режим. Занапред тоталитаризмът ще заема централно място в неговите изследвания. През 2010 г. той публикува в престижната поредица „Букен“ на Парижкото издателство „Робер Лафон“ обемист том *Векът на тоталитаризмите*, включващ основните му книги за тоталитаризма: *На предела*, *Една френска трагедия*, *На чужда земя* (откъси), *Памет за злото*, *изкушение на доброто*^А. Въпросните заглавия са преведени на български и свидетелстват за трайния интерес на Тодоров към тази проблематика. Спрямо споменатите монографии по-кратките текстове от настоящия сборник имат на пръв поглед съпътстващ характер. В действителност, обединени в книга, те разкриват един по-специфичен поглед на Тодоров към тоталитарния феномен, а именно тоталитаризма като изживян опит, от който личността извлича поука – за себе си, за своите съвременници, но и за идните поколения.

Героите на Тодоров от първия раздел на книгата, озаглавен „Пътища“, са ярки личности, чиято житейска и професионална съдба носи отпечатъка на тоталитаризма. Така биографичните очерци за Жермен Тийон, Примо Леви, Реймон Арон, Роман Якобсон и Михаил Бахтин позволяват да свържем определена страна на тоталитарната действителност с конкретни човешки постъпки и с цялостна линия на поведение. В животописите на Тодоров общото явление, предопределило живота на милиони хора, получава индивидуален облик със силно интелектуално и емоционално въздействие.

---

^А Tzvetan Todorov, *Le siècle des totalitarismes*, Paris, Robert Laffont, collection „Bouquins“, 2010.

Вторият раздел на книгата обединява под заглавието „Истории“ събития, явления и тенденции, разкриващи, от една страна, конкретни измерения на тоталитаризма. От друга страна, те позволяват да доловим присъщи на него явления, протичащи и в нетоталитарни общества, включително и в либералните демокрации.

И така, въпреки антологичния си характер на ново издание, книгата *Тоталитарният опит* се отличава с дълбоко вътрешно единство и предлага специфична гледна точка към тоталитарния феномен. За връзката между десетте текста от сборника и други сродни публикации на Тодоров препращам и към кратките бележки на автора. Разбира се, пресечни точки с други публикации на Тодоров могат да се прокарат и допълнително. Тук ще се опитам да посоча най-същественото и приносното в тази книга. Бих го формулирал най-кратко и най-общо по следния начин: тоталитаризмът през погледа на съвременния хуманизъм.

Както казах, въвеждащият обзор задава фона на цялата книга. Той проследява накратко историята около зараждането, развитието и краха на двете тоталитарни доктрини – комунистическата и национал-социалистическата. Тодоров изтъква три същностни черти на тоталитаризма. Първата е характерът му на секуларна религия (понятие, въведено от Реймон Арон). Тоталитаризмът се явява приемник на християнския миленаризъм, макар че неговите теоретици отричат подобна приемственост. На мястото на християнската идея за спасение в царството небесно (рая), комунистическото учение изгражда проект за безкласово и справедливо общество тук, на земята. Комунизмът – и това е втората му особеност – е производно явление на сциентизма през XIX век, доколкото учи, че светът е напълно познаваем, че благодарение на научното познание човек може да господства над природата, че историята протича според определени закономерности, направлявани в желаната посока, и т.н. Фашизмът също е дериват на сциентизма, главно с евгенистичните си претенции да подобри и пречисти една човешка раса за сметка на другите. Третата особеност на тоталитаризма е легитимирането на насилието като

средство за завземане на властта (от комунистите) и за нейното упражняване (от комунистите и от националсоциалистите).

Основният извод на Тодоров за тоталитаризма потвърждава тезите на многобройните анализатори на явлението: в двете си разновидности – комунистическа и фашистка – тоталитарният режим се легитимира чрез една утопия с непознати по своите мащаби пагубни последици. Вярвали ли са в тази утопия нейните създатели? Ако са вярвали, те потвърждават старата истина, че пътят към ада е покрит с най-добри намерения. Оттук Тодоров прави важни изводи за отговорността на интелектуалците, каквито по принцип са и идеолозите на тоталитаризма, като в същото време отчита и фактора човешко безумие, очевидно в случая с Хитлер. Ала мнозина идеолози на тоталитаризма начело със Сталин не са вярвали в идеите, които са насаждали сред хората. Служили са си с тях най-вече за засилване на своята власт във вътрешен и международен план. Тодоров отбелязва: „Въпреки че играе първостепенна роля в борбата за завземане на властта, в комунистическата държава идеологията изпълнява една все по-декоративна и ритуална функция“ (с. 42).

Днес сме склонни да мислим, че тоталитаризмът е вече зад нас, че принадлежи на миналото, което просто трябва да познаваме, за да не го повтаряме. Необходимостта от осмисляне на тоталитаризма Тодоров вижда по-скоро в това, че „днешните демокрации не са застраховани срещу отделни пороци на тоталитаризма“^А, защото „не е необходимо да са налице всички характеристики на тоталитарната държава, за да се възприемат някои от нейните практики“ (с. 104). Тоталитаризмът – историческо явление с начало и край – има своите предвестници. В същото време отзвучите от него се наблюдават и в други общества от същата или от следващите епохи. Затова изучаването и критическото ни познание за него имат актуално значение. Пътищата към това познание

---

^А На тях, както и на вътрешно присъщите на демокрацията недъзи, Тодоров е посветил книгата си *Интимните неприятели на демокрацията*, изд. „Изток-Запад“, София, 2013.

са различни. Някои от тях вече са проправени от хора на мисълта и на действието. Именно тях Тодоров представя в раздела „Пътища“. Изборът му е обясним. Между Жермен Тийон, Примо Леви, Реймон Арон, Роман Якобсон и Михаил Бахтин има съществени различия, но всички те са допринесли за ценностната ориентация на Тодоров. В портретите им долавяме черти от духовния облик на самия автор, който признава, че донякъде те са негов автопортрет^А. Макар и леко пресилено, признанието заслужава внимание не само заради приликата между портретиста и неговите портрети. В четирите биографични очерка съзираме четири фази от интелектуалната еволюция на Тодоров, четири глави от неговия „роман на изграждането“. Затова предпочитам да ги представя в последователност, обратна на тази в книгата, но отговаряща на основни етапи от изследователския път на Тодоров.

С „Якобсон и Бахтин“ Тодоров прави това, което Плутарх и неговите сдвоени портрети на исторически и митологични герои от древността са наложили като образец на сравнителна биография. Успоредният животопис на двамата руски учени става повод за типология, основаваща се на двама сходни и в същото време противоположни учени хуманитаристи. Във всеки от тях поотделно, както и между двамата, на първо време Тодоров наблюдава по-скоро контрасти, отколкото прилики. Така например Якобсон изолира обекта на научното познание от живота. Той изследва поезията – монологично слово – с методите на „чистата“ наука за езика, в която не вижда място за субективност, психологизъм или историческа референциалност на словото. Дълбоката пропаст между науката и живота води Якобсон и до смущаващо премълчаване на ужасяващи факти от съветската действителност, особено когато става дума за видни учени като философа Густав Шпет, един от духовните учители на Якобсон, убит от комунистическата власт заради своето инакомислие. По този повод впоследствие Якобсон изказва публично съжаление, че не всички

---

^А Вж. Tzvetan Todorov, *La signature humaine*, op. cit., „Introduction“, p. 14.

книги на Шпет били публикувани. За ексекторите на философа – нито дума! Тодоров не съди моралното поведение на Якобсон, но стига до привидно неутралната констатация: „За Якобсон науката е нещо възвишено, което биографичните обстоятелства не бива да нарушават. Знанието и идеите съществуват в отделен свят без връзка с личните или политическите мотиви. И в този случай действието е по-скоро предмет, отколкото събитие“ (с. 157). В същото време Якобсон, с когото Тодоров е общувал, впечатлява със своята сърдечност, диалогичност и добронамереност към по-младите си колеги.

Като теоретик на литературата и на езика Бахтин осмисля диалогичността като определяща страна в човешката природа. Романът се явява нейна привилегирована територия. Друга показателна проява на човешката култура Бахтин вижда в т.нар. карнавализация или празнично начало, отреждащо водещо място на телесните наслади от живота, на апетитите на „телесната долница“. А в личния си живот на аскет и изгнаник Бахтин е коренна противоположност на „карнавалния човек“, концептуализиран в забележителното му изследване върху Рабле. Насладите на телесната долница са му свършено чужди в личния живот. Бахтин впечатлява и със своята асоциалност и необщителност – черта, която Тодоров коментира с ирония: „Певецът на диалога е човек, който се отвращава от контакта с хора“ (с. 164).

Тодоров кръстосва пътищата на Якобсон и Бахтин около един епизод за несъстояла се среща между тях^А. Горещото желание на Якобсон да се запознае с Бахтин и явното нежелание на Бахтин да влиза в досег с Якобсон са показателни за полюсните характери на двамата учени. От този епизод става видно, че за диалогичния Якобсон и за недиалогичния Бахтин творческите тър-

---

^А Неслучайно първият вариант от този очерк бе публикуван под заглавието „Защо Бахтин и Якобсон никога не са се срещали?“. Вж. *Анархистът законодател*, Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Никола Георгиев, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, София, 1997, с. 27–48.

сения протичат по силата на един по същество компенсаторен механизъм. В това виждам пример за тяхното противопоставяне. Тодоров не се впуска в обяснения на вътрешните противоречия у Якобсон и Бахтин, но привежда редица факти, от които личи до каква степен тоталитарната действителност е раздалечила живота от научните занимания на тези забележителни умове, а е издигнала и невидими прегради между тях самите.

Решаващото влияние на Якобсон и Бахтин върху Тодоров е добре известно. Ще напомня само, че като въвежда във Франция трудовете на Якобсон, Тодоров се утвърждава през 60-те години на миналия век като един от видните представители на структурализма, докато под влияние на творчеството на Бахтин той се насочва към социалните явления, а в литературознанието формулира принципите на диалогичната критика. Въздействието на Якобсон и на Бахтин върху Тодоров не протича едновременно. Но би било погрешно да смятаме, че Бахтин измества Якобсон в сферата на интереси на Тодоров. По-скоро Бахтиновите идеи допълват Якобсоновите^A, а вероятно и под тяхното въздействие Тодоров пренася възхищението си от учения към човека Якобсон.

Тодоров открива трудовете и публицистиката на Реймон Арон сравнително късно – едва през 80-те години, когато започва да изследва морални аспекти на социални явления. В тази закъсняла среща долавяме една прилика между двамата: на младини те са обръщали гръб на политиката. Като студент Арон се интересува най-вече от философия и от литература (Кант и Пруст): „Интересът към политиката беше за мен равнозначен на слабост“, пише Арон в своите *Мемоари*. Идването на власт на Хитлер предизвиква обрат в неговите интереси. Съзнавайки опасността от хитлерофашизма и от сталинския комунизъм, Арон ще анализира занаяпред процесите в тоталитарните общества. Новата си ориентация счита за своя отговорност на учен и интелектуалец.

---

^A В заключителните редове на своя очерк Тодоров вижда Якобсон и Бахтин като взаимнодопълващи се фигури, при които „практикуващият диалога допълва теоретика на диалога“.